

Taj svetski sukob je doveo do novog procvata paravojnih formacija. Tasić u njih ubraja, uz Pećančeve četnike, i četnike Draže Mihailovića, ustaše, Srpski dobrovoljački korpus i pristalice Bali kombetara (Balli kombëtar) – iako se čini da je uticaj i značaj ovih poslednjih preceonio kad je u pitanju jugoslovenska teritorija. Osvrće se kratko i na paravojne organizacije koje su u Grčkoj do 1949. vodile građanski rat nalik onome u Jugoslaviji između četnika i komunista. Za četnike (Jugoslovensku vojsku u otadžbini) autor s pravom navodi da je njihova veza sa nekadašnjim četnicima bila na nivou reminiscencije. Za partizane koje je predvodila KPJ, pak, ističe da su od paravojske tokom rata prerasli u pravu vojsku.

U nastavku poglavlja, Tasić pokazuje kako su ostaci ili nove inkarnacije ratnih paravojski nastavile rad tokom prvih posleratnih godina kao četnici, križari (reciklirane ustaše), Bela garda u Sloveniji i balisti na Kosovu i Metohiji. U Bugarskoj je, međutim, nastao sasvim novi fenomen „gorjana“, paravojnih grupa koje su se opirale komunističkoj vlasti. Dobar deo poglavlja bavi se i oživljavanjem paravojne tradicije tokom „ratova za jugoslovensko nasleđe“ 1990-ih godina. Autor uočava sve razlike, ali i pokušaje pozivanja na tradiciju, praveći tako zanimljiv most sa razdobljem na kome je težište njegove knjige. S obzirom na prostor na kome su se odvijali ratovi devedesetih godina 20. veka (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Kosovo i Metohija, Makedonija) čini se da je previše prostora posvećeno srpskim, a premalo ostalim paravojnim formacijama – čak i ako se prihvati da su srpske bile najbrojnije. Knjiga se završava zaključkom (243–254) u kome autor sumira svoje nalaze, a sledi popis izvora i literature.

Ne dešava se često da neki naš autor dobije mesto kod tako prestižnog izdavača kao što je Oxford University Press. Jasno je da samo kvalitet rad nije presudan, odnosno da mnoga kvalitetna dela iz raznih razloga ne uspeju da nađu tako zvučnog izdavača – ali bez kvaliteta se ne može. Knjiga Dmitra Tasića nesumnjivo poseduje mnoge kvalitete: reč je o vrlo dobro istraženom delu koje čitaocu uvodi u mračne i prljave lavirinte pre svega bugarske, a zatim i albanske i srpske/jugoslovenske političke i paravojne scene, uvek držeći visoko baklju kojom osvetljava put. Jasno su raščlanjeni mnogobrojni akteri i njihovi međusobni odnosi, bez nedopustivog pojednostavljanja, ali i bez nepotrebnog komplikovanja. Bogata galerija

likova koji se pojavljuju na stranicama Tasićeve knjige omogućava čitaocima da vide kakve su ličnosti iz drugog plana (koje su se ponekad probijale i u prvi) krojile balkansku istoriju tokom skoro pola stoleća. Autoru je uspelo da pokaže vezu slabijih ili jačih država sa jačim ili slabijim paravojnim organizacijama, kao i šta je to značilo za ljude na područjima gde su paravojne organizacije delovale, ali i za dotične zemlje u celini. U više navrata paravojske su bile ili su pokušale da budu ono što se na engleskom zove *kingmakers* – za svoj ili tuđ račun. Sve to Tasić živopisno prikazuje i jasno raščlanjuje. Uz nekoliko sićušnih faktografskih grešaka, ono što se knjizi najviše može zameriti jeste nedovoljna sistematičnost u izlaganju pojedinih tema o kojima se govori na više mesta u delu. Zbog toga ponekad dolazi do nepotrebnih ponavljanja, iako njih nema mnogo. Uprkos tome, ovo je izuzetno informativna knjiga koja je na pola puta između istraživačkog rada i sinteze, iako bliža ovom drugom. Izlaganje je vrlo jasno, živopisno i slikovito, tako da se knjiga čita lako i sa zanimanjem. I dok će neke možda najviše privući deo o najnovijim paravojnim formacijama, drugi će uživati u prikazu davnijih razdoblja i pitoreskih likova. Upravo delovi o događajima iz 1990-ih godina svedoče da je tradicija paramilitarizma ne samo dugačka, nego i duboka. Samim tim, to je fenomen koji, ako se ne pazi, može ponovo oživeti. Zato je ova knjiga ne samo vredno istoriografsko delo, nego i svojevrsno upozorenje.

Zoran Janjetović

Момир Булатовић, ПРАВИЛА ЋУТАЊА, Београд, Вукотић медиа, 2020, 415.

Prilično nezapaženi memoari jednog od glavnih aktera raspada Jugoslavije 1990-ih godina prošlog veka – Momira Bulatovića, dobili su novo izdanje od strane izdavačke kuće Vukotić media, u tvrdom povezu. Na korici knjige nalazi se „Gorštak“ Mome Kapora koji neodoljivo podseća na samog pisca memoara, koji se nadvisuje nad Lovćenom i sa istovremenom ljutnjom, tugom i setom posmatra Crnu Goru i njenu sudbinu.

Na preko 400 stranica Bulatović nas uvodi u svet razaranja Jugoslavije, svet raznih malih i velikih aktera, svet rata i raspada, svet permanentnog pregovaranja i istovremenog ubijanja.

Memoari su pisani, kako autor navodi, tokom 2003. godine kada je kao političar definitivno završio na margini. Pisani deceniju odmah posle događanja, memoari obiluju svežinom, kao da su pisani u formi dnevnika jer donose i detaljne opise događaja od značaja za sudbinu Jugoslavije.

Za memoarsku građu pisani redovi odišu objektivnošću, autor nastoji da sagleda sve uglove raspada države i da razume sve njene aktere. Jedino, odmah na početku autor nam donosi psihološki profil ključnih političara: Milana Kučana, Kire Gligorova, Franje Tuđmana i Alije Izetbegovića. Nedostaje profil Slobodana Miloševića za kojeg autor navodi da se svakako nalazi na stranicama knjige i da zapravo čitavi memoari projevavaju njegovim psihološkim profilom. Istina, Milošević je jedan od glavnih aktera u knjizi, ali odsustvo njegovog jasnog psihološkog profila navodi na pomisao da je objektivnost autoru iskliznula. Nažalost, upravo bi Bulatović imao kapaciteta za takav jedan profil, ali od njega nam ostaju profili pomenutih aktera van Srbije ili tadašnje SR Jugoslavije. Bulatović je svakako imao kapaciteta i za psihološki profil njegovog tadašnjeg saradnika Mila Đukanovića ali je, opet, i taj profil izostao. Ovako izdvojene i usamljene analizirane psihološke crte isključivo antijugoslovenskih političara podsećaju na politički pamflet i odudaraju od daljeg toka memoara.

Stil pisanja memoara otkriva čoveka sa izrazitim sentimentom za filozofiju a koji je upao u politiku i ubrzo se u njoj zagubio na vetrometinama istorije. Tako, pored „velikih“ aktera Bulatović donosi i pregršt priča o običnom narodu, „malim“ ljudima i njihovim svakodnevnim brigama i sumnjama u turobnim političkim vremenima. Primat nije dat nikome, pa posledično može se naići na par rečenica posvećenih npr. Vesliju Klarku ili Bilu Klintonu a potom na čitave pasuse o penzionisanom oficiru JNA koji je tokom bombardovanja 1999. godine svaki dan provodio u Batajnici praveći makete MIG-29 ne bi li zavarao NATO avijaciju, ali je istovremeno njegova supruga zbog toga „ozbiljno sumnjala da se švaleriše“. Memoari obiluju takvim naizgled nevažnim detaljima koje ne treba zanemariti niti nipodaštavati, jer nam upravo oni omogućavaju da akterima drame 1990-ih barem kao čitaoci damo ljudsko obličje. Tako, u Bulatovićevim redovima možemo pročitati o fasciniranosti Slobodana Miloševića „Timberland“ cipelama

ili opsesnutosti Franje Tuđmana odelima, sportskom formom ali i istorijom. Iskrenost izbija iz svake stranice, pa je usled toga i delo značajno za dočaravanje atmosfere niza sastanaka, naročito pod međunarodnim patronatom. Ono što nam izvori nikad ne bi uspeli oslikati: grimase, emocije i temperament raznih učesnika pregovora, memoari ocrtavaju fenomenalno, a u kombinaciji sa izuzetno jasnim, iskrenim i na momente lepršavim stilom pisanja čitalac se nađe u poziciji kao da čita odličan istorijski roman o 90-im godinama 20. veka.

Pisac mahom ne prati „pravila čitanja“, već na stranice izliva svoje viđenje istine i sporenja sa ostalim istaknutim političarima toga doba. Naročito je značajan jer oslikava poziciju i ulogu istaknutih generala JNA koji u prvim godinama rata baštine određeni nivo nezavisnosti u svojim odlukama na razvalinama države kojoj služe. Dinamika odnosa generala i političkog vrha mahom se odvijala u razgovorima, iza kojih sasvim sigurno nisu ostali stenogrami, pa tako ovi memoari pružaju mogućnost da se u te odnose dublje zadre ali i ocrtaju poluge moći koje su tada oscilirale od legitimno izabраниh političara, generala JNA do gospodara ratova.

Autor ne čuti i kod gorućih pitanja Crne Gore koja su upravo tada nastala, a on sam je bio pokretač mnogih od njih. Šverc cigareta i nafte, kontakti sa italijanskom mafijom, ilegalni prenos robe gliserima preko Jadranskog mora itd. – čine korpus dela koja su ne samo mrlja na biografiji političara već i ozbiljno krivično delo. Autor tu mrlju i delo preuzima na sebe u samom početku razvijanja švercerskih kanala a potom, kako sam navodi, taj posao je prepustio svojoj desnoj ruci – Milu Đukanoviću. Na daljim stranicama možemo pratiti proces kako ovi ilegalni tokovi preuzimaju primat i nagriza samu srž države Crne Gore. Naravno, niti su crnogorski političari a ni italijanska mafija ostavljali „papire“ o svojim poslovima pa se taj proces preko arhivske građe vrlo teško može i percipirati a kamoli ocrtati. Opet, gde „papira“ nema – ima memoara, a po kvalitetu ovi memoari su nezaobilazni za shvatanje tog fenomena.

Ipak, autor itekako zna da začuti kada treba. U poglavlju koje se bavi bombardovanjem Jugoslavije 1999. godine nailazimo na „prazne ređve“. Autor je prečutao u svakoj prilici gde bi njegova iskrenost dovela pojedince ili države u sporenje sa NATO paktom. Tako, prilikom opisa potencijalne nabavke protivavionskog sistema S-300 navodi da su dobili „ozbiljnu ponudu jedne

strane države“. Ponudača sistema S-300 usred bombardovanja NATO-a autor ne otkriva, pa nam ostaje samo da nagađamo koja je država za to bila spremna budući da oružje nije došlo jer je ponudu te države odbio državni vrh Jugoslavije uz obrazloženje da je „prekasno“.

S druge strane, u kontekstu odnosa sa NATO paktom, naročito sa Sjedinjenim Američkim Državama, autor ispisuje neprocenjive stranice sećanja na kojima u potpunosti dekonstruiše odnose sa najmoćnijom svetskom silom. U memoarima možemo čitati kako su izgledale razne posete, ručkovi, pregovori i ultimatum, a čitalac tako stiče pravi dojam o moći te svetske sile ali i raznim načinima njenog demonstriranja. Dolazak predstavnika malih zaraćenih zemalja u srce svetske imperije, u Dejton 1995. godine, autor je toliko slikovito opisao da se čitalac nađe u čudu gde sličnosti može naći u Rimskom carstvu i dolasku činovnika ili „saveznika“ iz udaljenih provincija carstva samom caru pred noge. U magli brojnih događaja savremenog sveta i još brojnim izvorima za iste, vrlo često se može izgubiti kompas i važnost davati uistinu marginalnim pojavama. Upravo zato su ovi memoari značajni, jer za čitav period 90-ih godina i slučaj Jugoslavije ubacuju element dugog procesa imperijalizma koji se u svojoj suštini nije značajno promenio od antičkog Rima.

Sveukupno, memoari Momira Bulatovića sasvim sigurno spadaju u jedno od najvrednijih dela iz epohe SR Jugoslavije. Spletom (hladnoratovskih) istorijskih okolnosti daleko najpoznatije memoarsko delo jeste *Revolucionarni rat* Milovana Đilasa. Na te memoare se čak u Erih Hobsbaum poziva u svom klasiku *Doba ekstreme*. Isto tako, zbog spleta istorijskih okolnosti 21. veka memoari Momira Bulatovića će ostati mahom neprimećeni. Dok je Đilas neprocenjiv za revolucionarni rat, Bulatović je nezamenljiv za građanski rat 90-ih godina 20. veka. Zajedno čine nezaobilaznu memoarsku celinu za bliže sagledavanje rata iz koga se rodila socijalistička Jugoslavija, ali i rata u kome je ona nestala.

Nikola Mijatov

Далибор Денда, ТЕНКИСТИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, Београд, Медија центар ОДБРАНА, 2020, 411.

Od bitke na Somi 1916. godine, vođenje borbenih dejstava ne može se zamisliti bez oklopnih sredstava. Uz 90-godišnjicu od formi-

ranja prve jugoslovenske oklopne jedinice, pred čitaocima se našla studija pukovnika Dalibora Dende, docenta na Vojnoj akademiji i istraživača u Institutu za strategijske studije, *Tenkisti Kraljevine Jugoslavije*. Ovo delo posvećeno je jednoj prilično zanemarenoj temi iz jugoslovenske vojne istorije i u najvećoj meri zasnovano na neobjavljenoj građi Vojnog arhiva i Arhiva Jugoslavije. Uz to, knjiga je bogato ilustrovana fotografijama iz zbirki Vojnog muzeja i više privatnih kolekcija.

U Predgovoru, autor je dao pregled dosadašnje literature vezane za ovu temu i izneo osvrt na korišćenu izvornu građu. Uvodno poglavlje predstavlja istorijat oklopnih snaga od njihovog nastanka u Prvom svetskom ratu do 1941. godine. Ovde je predstavljen tehnološki razvoj tenkova kao i razlike u doktrinarnim pogledima između različitih država. Tako su u Francuskoj tenkovi do Drugog svetskog rata uglavnom smatrani sredstvima podrške i kontranapada, dok su u Sovjetskom Savezu, Velikoj Britaniji i Nemačkoj postali sredstvo manevra i proboja fronta. U analizi dejstava na Zapadnom frontu 1940, autor iznosi zaključak da Nemcima pobedu nije donela brojčana premoć, već bolja upotreba oklopnih jedinica i sadejstvo sa drugim vidovima i rodovima vojske. Naredni odeljak autor je posvetio oklopnim snagama jugoslovenskih suseda. Najrazvijenije tenkovske jedinice među njima, mada su po svim parametrima zaostajale za drugim velikim silama, imala je Italija zahvaljujući sopstvenoj industrijskoj bazi, dok su drugi jugoslovenski susedi morali da ih uvoze. Pored toga, Bugarska, Mađarska i Austrija imale su veoma skromne oklopne snage zbog ograničenja nametnutih mirovnim ugovorima i pristupile su njihovom ozbiljnijem razvoju tek po ukidanju ovih ograničenja.

Prvo poglavlje, „Od ideje do tenka 1919–1931“, bavi se prvim pokušajima jugoslovenske vojske da nabavi oklopna borbena sredstva, kao i razvojem jugoslovenske doktrinarne misli o upotrebi tenkova u tom periodu. Kako Denda primećuje, „savremeni razvoj oklopne borbene tehnike i iskustva iz njene borbene upotrebe nisu ostali nepoznanica ni za jugoslovenski vojni vrh“, tako da su već 1919–1920. i 1924. godine činjeni koraci u pravcu nabavke francuskih tenkova, ali su se završili neuspešno iz više razloga: prvi put zbog nedovoljne količine tenkova kod Francuza, a drugi put zbog nedovoljno obezbeđenog novca. Ipak, prvi tenkovi tipa *Reno-*